

Роман Пахолок

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ЧОЛОВІЧОЇ ОСВІТИ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЯХ (XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

В умовах докорінних змін у всіх сферах освітнього життя нові вимоги ставляться як до учнів, так і до вчителя. Перед педагогом сьогодні стоїть завдання не лише передавати обсяг теоретичних знань, а й орієнтувати своїх вихованців на творчі діяння, пошук свого призначення, самовиховання й саморозвиток. Однак вивчення практики діяльності сучасних загальноосвітніх шкіл показує, що не всі освітяни приділяють належну увагу такому аспекту, як формування гуманних цінностей школярів, тому молоді фахівці часто беспорядні перед труднощами, які зустрічаються в їхній професійній діяльності та житті. У зв'язку з вищесказаним, важливим сьогодні виступає вивчення навчально-виховного процесу освітніх закладів різних типів і форм власності різних історичних періодів. Дослідження кращих історико-педагогічних традицій, творці яких також шукали шляхи вдосконалення професійної діяльності, прагнули виховати самодостатню особистість, що здатна глибоко мислити й орієнтуватися у складних життєвих ситуаціях, дає змогу опиратися на досвід попередників на шляху до створення ефективної системи навчально-виховного процесу.

Окрім того, сьогодні актуалізується потреба відродження кращих традицій чоловічих навчальних закладів, головним суб'єктом яких був учитель-інтелігент, котрий працює з навчання й виховання хлопців і юнаків поєднуючи із громадською, суспільною діяльністю, власним прикладом виховував молоді генерації. Вважаємо оправданим звернення до аналізу особливостей організації середньої ланки чоловічої освіти у XIX – першій третині XX ст., так як саме тоді на західноукраїнських землях відбувався процес становлення і розвитку чоловічої освіти.

Діяльність чоловічих освітніх закладів Галичини розкривають такі науковці, як І. Андрухів, О. Волинська, Д. Герцюк, Т. Завгородня, І. Курляк, Г. Лемко, З. Нагачевська, Б. Ступарик, М. Чепіль; Буковини – Н. Гнесь, В. Гомоннай, Л. Кобилянська, В. Мужичок, О. Пенішкевич, І. Петрюк, Л. Тимчук; Закарпаття – М. Баяновська, О. Бенца, А. Бондар, І. Гранчак, В. Гомоннай, Д. Данилюк, А. Ігнат, П.-Р. Магочій,

І. Небесник, М. Ричалка, В. Росул, О. Рудловчак, В. Сагарда, П. Стрічик, В. Химинець, В. Худанич, А. Чума, О. Юрош. У їхніх дослідженнях функціонування чоловічих шкіл подано в контексті загального стану шкільництва. Тому метою нашої статті є виокремлення особливостей організації середньої ланки чоловічої освіти в західноукраїнських гімназіях (XIX – перша третина XX ст.).

До кінця XIX ст. всі середні навчальні заклади були виключно чоловічими. Дівчата могли здавати в них іспити лише на правах екстерністок. Становлення загальної середньої жіночої освіти започаткував цісарський декрет 1895 р. та прийняті на його виконання розпорядження Міністерства віросповідань і освіти Австрії. З кінця XVIII ст. основним типом загальноосвітньої середньої школи стають гімназії, паралельно існували реальні училища та реальні гімназії.

Вступ у гімназію відбувався на конкурсній основі. До іспитів допускали хлопців, що мали свідоцтво державного зразка про успішне завершення повного навчання у чотирирічній середній школі. Іспити проводили в усній та письмовій формах з чотирьох предметів: релігії, мови викладання (польської чи української), мови й рахунків (математики). Наприклад, у Тернопільській українській гімназії на екзамені з мови оцінювали плавне й виразне читання, пояснення прочитаного, формулювання власної думки, переказ прочитаного, відміна дієслова, розбір різного виду речень, узгодження підмета й присудка, написання диктанту. Щодо німецької мови ставили вимоги плавно й зрозуміло читати, відмінювати роди, іменники, прикметники, дієслова, займенники [14, с. 55–56]. За умови незадовільного складання вступних іспитів хлопців позбавляли права цього ж року вступати в інші середні навчальні заклади з рідною мовою викладання [19, с. 26].

Від 1893 р. Міністерство освіти впровадило в програму середніх шкіл фізичне виховання. Міністерським розпорядженням велику увагу приділено рухливим іграм. До них належали: забави учнів на перервах між шкільними лекція-

ми; короткі прогулянки; купання; довші прогулянки (до Львова, Кракова тощо). На підставі міністерського розпорядження уроки фізкультури вводяться у всіх чоловічих середніх школах. Так, у Перемишльській гімназії руханку введено від 1894 р. Через 21 рік руханка стає надобов'язковим предметом, а від вересня 1915 р. – обов'язковим [9, с. 44]. У 1905 р. в Перемишльській гімназії започатковано веслярський спорт [9, с. 45]. А вже 1907–1908 н.р. спектр фізичних вправ значно розширено: взимку організовано «спорт совгарський», а літом хлопці купалися, вчилися плавати. Нововведенням у 1908–1909 н.р. були систематичні ігри й забави на шкільному подвір'ї, що проводилися два рази в тиждень. У цьому ж році в гімназії засновано гурток «Копана», який згодом змінив назву і став іменуватися «Сянова Чайка». Це був один із перших такого роду гуртків у Галичині [9, с. 48]. У 1912–1913 н.р. гурток поділено на чотирнадцять відділів: руханковий, прогульковий, купелево-руханковий, легкої атлетики (відряджав хлопців на Великий спортовий день до Львова, де учень гімназії Мирослав Галпаш отримав перше місце у змаганнях «меч ратищем»), важкої атлетики, заколесників, лещетарів, саночкарів, совгарів, копаного м'яча, веслярів, світлиців (гурток мав свій фотоапарат), пластунів, стрільців. Як бачимо, на початок ХХ ст. припадає час розквіту фізичного виховання в чоловічих навчальних закладах [9, с. 49].

У чоловічих гімназіях традиційним стало проведення спортивних свят. Надзвичайно урочистим і видовищним було спортивне свято, організоване в Перемишльській гімназії з нагоди 25-ліття товариства «Сянова Чайка». Наведемо основні види заходів, передбачені святковою програмою: «Олімпійська дефіляда змагунів; привітання учасникам; біг на 100 м.; стусан кулею; скок у височінь; мет кружком; біг на 800 м.; скок у далечінь; мет ратищем; біг на 4×100» [9, с. 57].

Учителі практикували різні методи заохочення гімназистів. Наприклад, за добрі оцінки гімназистів повністю або ж частково звільняли від оплати за навчання [14, с. 56]. Багато здібних учнів із малозабезпечених сімей отримували стипендії. Так, перед Першою світовою війною учень (наддніпрянець) Рогатинської гімназії отримував стипендію «Просвіти» [21, с. 4]. Стипендія 200 корон щорічно із фонду Кароля Скибінського призначена 1911 р. декретом Крайового Виділу учневі Львівської академічної гімназії Василеві Кучабському, який протягом усього часу перебування в гімназії навчався «з відзначенням» [12, с. 88]. У 1937 р. греко-католицька кафедральна капітула надала пере-

мишльським здібним гімназістам 25 стипендій у квоті 1 180.80 зол. з фундації о. І. Могильницького й Антонія Добрянського [10, с. 64]. Стипендіальні фонди виступали однією з форм добродійності. Вивчення звітів гімназій засвідчило, що у досліджуваний період це були іменні стипендії, стипендії громадських товариств, внески на утримання навчальних закладів, пожертви, кошти за заповітами, оплата за навчання одного чи кількох учнів, премії за перемоги в різноманітних конкурсах.

Принагідно зауважимо, що учні західно-українських чоловічих гімназій згодом добре зарекомендували себе, продовжуючи навчання у провідних західноєвропейських університетах. Так, у 1899 р. державну стипендію для молодих письменників отримав у Віденському університеті слухач філологічного семінару В. Ягича О. Маковей [23, с. 18].

Після кожного семестру проводилися підсумкові класифікаційні конференції учителів гімназій. У кінці навчального року гімназисти отримували річні свідоцтва успішності, у які, крім оцінок з навчальних предметів і поведінки, записували загальний висновок учительської конференції про придатність (зрілість) учнів до навчання в наступному класі. Свідоцтва були чотирьох видів, залежно від рівня успішності учнів. Хлопців, які з половини чи більше предметів отримали оцінки «недостатньо», «погано», відраховували. Як виняток, дозволялося скласти повторні, т. зв. «поправчі» іспити. Відповідно до міністерського розпорядження 1908 р. скасовано ступені свідоцтв. У документах нового зразка вписували відповідні судження про загальний стан успішності учня [32].

Якщо при гімназіях створювали паралельні класи з українською мовою викладання, то користувалися зазвичай планами польських, німецьких чи чеських гімназій, адаптуючи їх до потреб освітнього закладу. Простежимо це на прикладі Берегівської гімназії. Зі створенням при ній у 1919 р. класів з українською мовою викладання в них користувалися планами чеських реальних гімназій і галицьких руських гімназій. Так як учні недостатньо добре знали українську мову, відведено на її вивчення більшу кількість годин: у підготовчому класі 12, в 1 і 2 – по 6 год. тижнево. Чеську мову вивчало лише 13 хлопців чеської національності. На релігію відводилося 2 год. у тиждень, на вивчення латинської мови в 1 і 2 кл. – по 6 год. тижнево, географії в 1 і 2 кл. – 2 год. у тиждень. Історія вивчалася у 2 кл., 2 год. у тиждень; на вивчення математики у підготовчому класі відводилося 5 год. тижнево, в 1 і 2–4 год; природознавства – 2 год. у 1–2 кл.; рисун-

ків – 3 год. у 1–2 кл.; краснопису – 3 год. у підготовчому класі, 2 год. у 1 кл., 1 год. у 2 кл.; гімнастики – 2 год. щотижня в усіх класах. Таким чином, тижневе навантаження складало: в підготовчому класі – 24 год., у 1 кл. – 29 год., у 2 кл. – 30 год. В учнів, які вивчали чеську мову, тижневе навантаження збільшувалося ще на 3 год.

В угорських класах у 1919 р. навчання велося за старими планами, лише на уроках історії й географії посилено вивчення Чехо-Словацької республіки; введено українську мову як обов'язковий предмет із 3-годинним тижневим навантаженням. У 8 кл. виділено більше годин на вивчення математики й фізики (по 5 год. тижнево), отже, тижневе навантаження учнів складало 35 год. Значну увагу приділяли фізичному вихованню: учні під час перерв проводили «ігри й забави» на свіжому повітрі [13, с. 13].

Невеликі зміни до навчальних планів чоловічих гімназій внесено у 1867 р., враховуючи вивчення краєвих мов. У підготовці й удосконаленні навчальних програм вагоме місце належить С. Смаль-Стоцькому та Ф. Гартнеру – авторам дидактично-методичних статей, низки підручників з граматики.

Навчальний процес у чоловічих гімназіях будувався з дотриманням принципів послідовності, систематичності. Вивчення мов не обмежувалося лише засвоєнням граматичних правил. Окрім засвоєння матеріалу підручника, гімназисти повинні були прочитати рекомендовані літературні твори, щоби згодом брати участь у їхньому аналізі. На основі прочитаного гімназисти виконували письмові шкільні задачі (твори). Основними дидактичними принципами у чоловічих навчальних закладах виступали принципи науковості, систематичності, доступності, наочності [30, с. 214], свідомості й активності учнів, індивідуалізації процесу навчання, виховуючого характеру навчання, народності.

Гімназисти брали активну участь у діяльності різного роду учнівських гуртків та товариств, завданням яких була підготовка юнаків до самостійного життя. Діяли такі учнівські товариства, як шкільні каси ощадності, кооперативи, шкільні читальні, наукові та спортивні гуртки, гуртки з організації дозвілля, протиалкогольні гуртки, туристичні товариства та ін. Так, у Бережанській гімназії у 1924 р. організували історичне, будівниче й товариство торгівлі. У квітні 1925 р. заснували інтролігаторську майстерню, в якій учні оволодівали основами книжкової реставрації [1, с. 21]. Позакласна робота юнаків Рогатинської гімназії зосереджувалася у гуртках «для самоосвіти, для фізичного розвитку, для господарського й економічного вироблення;

прибрала ж вона форму горожанської (громадянської – Р. П.) підготовки в рамках самовлади (самоврядування – Р. П.)» [21, с. 4].

Одним із перших серед галицьких освітян учитель III державної гімназії ім. С. Сташиця м. Станіслава Володимир Бригідер організував у 1927–1928 рр. шкільний гурток з охорони природи (один із кращих у Галичині). При гуртку була створена бібліотека, лекторій, його члени відвідували резервати, проводили Дні птахів, Дні лісу. З 1 по 21 лютого 1931 р. організували в Станіславі виставку охорони природи.

14 лютого 1936 р. члени філологічного гуртка Перемишльської гімназії влаштували ранок у честь римського поета Квінта Горация Флякка з нагоди 2000-ліття уродин, а 1 березня цього ж року – класичний вечір у честь Горация [11, с. 13]. Саме гімназійні гуртки стали тим осередком, у якому формувалася українська еліта: майбутні педагоги, письменники, вчені. Тут юнаки оприлюднювали свої перші художні, поетичні спроби, науково-популярні розвідки. В одному з найбагатших центрів документальної спадщини – відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника – зберігся рукопис доповіді гімназиста Ростислава Заклинського на засіданні Станіславської учнівської організації ім. М. Драгоманова, датований, ймовірно, 1907 роком. Р. Заклинський вже тоді висловив притаманні українському юнацтву погляди: боротьба, змагання – це «найкраща поезія життя». Цікаво, що свій рукопис Ростислав дав «для оцінки і завважень» М. Федюшці (Євшану), який тоді ще був учнем Станіславської гімназії. Майбутній літературний критик простим олівцем зазначив коректні побажання стосовно доповнення й уточнення окремих позицій [4, арк. 7 зв.].

Важливим засобом навчання й виховання чоловічої молоді виступав особистий приклад учителя. Уродженець Закарпаття, вихованець Ужгородської семінарії Ю. Гуца-Венелін у статті «О воспитании юношества» зазначав: «Я всегда был того мнения, что всякий учитель, наставник или профессор должен так вести себя в глазах юношества в словах и делах, чтобы никогда не подать ему случая даже подозревать, что его образователи могут быть люди лживые, недобрые» [3, с. 588]. Зі споминів колишніх учнів гімназій слідує, що їхні вчителі були високоосвіченими, високоморальними особистостями, толерантними, поважними; цікавилися громадським життям, залучали юнаків до краєзнавчої, етнографічної, науково-пошукової, спортивної діяльності. Для прикладу наведемо слова колишнього гімназиста О. Яреми про директора

Перемишльської гімназії Г. Цеглинського: «Як учитель руководився високими засадами педагогії. Головним завданням учителя вважав він вдосконалення розуму, душі й характеру молоді й приготування її до життя дорогою науки й праці. Сам узброєний у всі прикмети доброго педагога, обдарований найкращими засадами людини й громадянина, мав велетенський вплив на учеників і старших громадян. Розпоряджаючи широким знанням різних предметів науки й української мови, захоплював молодь ясним і добірним викладом і тому молодь горнулася до нього за порадою в науці – також поза шкільними годинами. Ученики не лише шанували його, але також і щиро любили. З великою охотою студіювали предмети, яких він учив. У вимогах був строгий, але серце в нього було золоте. Для кожного учня, чи родичів або опікунів, був до нього приступ вільний. Кожного терпеливо вислухав і давав раду... Засадою його було так виховувати молодь, щоби вона творила добро» [11, с. 65–66].

Значний вплив на формування релігійності й національної свідомості бережанських гімназистів мав багатолітній катехит о. Михайло Соневицький [1, с. 8] – «великий приятель молоді, майже легендарна постать: його навчання релігії у шкільних клясах вміщалося в моральних науках з яскравими практичними прикладами з життя, ходив, наче новітній Сократ, завжди оточений молоддю, і втішався надзвичайною повагою та симпатією в цілій Бережанщині та далеко поза нею» [16, с. 14].

Підручники в чоловічих навчальних закладах виконували функцію не лише засобу навчання, а й слугували способом раціонального управління учителем навчальним процесом. Я. Біленький у статті «Шкільні підручники для середніх шкіл» стверджував: «...яка книжка, – така школа, яка школа, така молодь і суспільство» [2, с. 140]. Шкільні підручники обговорювалися на сеймових сесіях, різних засіданнях просвітніх та наукових товариств. Такий інтерес та ініціатива влади у справі змін шкільних підручників викликали довіру до їх вартості.

Серед підручників, якими користувалися в чоловічих навчальних закладах, важливе місце належить граматикам української мови, що зумовлювалося посиленням уваги до рідної мови. Багато підготовлених книг тривалий час залишалися неопублікованими. Наприклад, написана у 1822–1824 рр. «Грамматика языка славено-руського» І. Могильницького, у передмові до якої автор на науковому рівні довів самостійність української мови серед інших мов, була опублікована аж 1910 р.

1830 р. у Будапешті виходить латинською мовою «Grammatica slavo-ruthena» закарпатського мовознавця М. Лучкая, у якій автор висвітлює українську мову в порівнянні зі старослов'янською. У Перемишлі виходять перша друкована в Галичині грамматика Й. Левицького, щоправда німецькою мовою («Грамматика руської або малоруської мови в Галичині», 1834) та Й. Лозинського («Грамматика руської мови», 1846), що були, однак, компілятивними виданнями. Найповнішим із тогочасних видань був підручник Я. Головацького («Грамматика руського языка», Львів, 1849), у якому автор на належному тогочасному рівні аналізує загальноукраїнські та діалектні фонетичні й граматичні явища.

З 1772 до 1851 р. у Галичині, Буковині та на Закарпатті не було жодного підручника для середньої школи українською мовою. Усі підручники були латинською або німецькою мовою. У початкових школах Галичини для вивчення української мови користувалися граматиками Д. Галицького («Грамматика малоруського языка для шкіл парафіяльних в Галиції», 1845), М. Осадци («Грамматика руського языка», 1862), П. Дячана («Методична грамматика языка малоруського», 1865), О. Партицького («Грамматика руського языка», 1871), О. Огоновського («Грамматика руського языка для школь середныхъ», 1889), І. Огоновського та В. Коцовського («Методична грамматика руської мови», 1894). Всі вони були орієнтовані на галицьку мовну практику. Видана 1893 р. у Львові «Руська грамматика» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера була більше науковою працею. Ці ж авори видали в 1913 р. у Відні працю німецькою мовою «Грамматика руської (української) мови». У 1867 р., тобто ще до заснування «Просвіти», О. Партицький уклав перший німецько-руський словник, друкований старим правописом.

З другої половини XIX ст. започатковується праця з удосконалення, осучаснення, уніфікації підручників для Львівської академічної гімназії, за якими згодом стали навчатися вихованці всіх середніх навчальних закладів. Над вирішенням цього питання працювали три комісії: перша – «святоюрська», ініційована представниками «Руської ради»; друга – «урядова» – організована при Краєвій шкільній раді «Комісія для укладання рускихъ (українських) гимназиальныхъ учебниковъ» постановою Міністерства віровизнань та освіти Австро-Угорщини від 1862 р., яку очолив тодішній директор Львівської академічної гімназії Василь Ільницький; третя – «народовецька», заснована при товаристві «Просвіта» й очолювана Омеляном Партицьким. Згодом перші дві комісії узгодили план своєї діяль-

ності й мали найбільший вплив на укладання підручників. Першою ластівкою стало видання у 1871 р. «Руської читанки» для нижчих гімназійних класів.

Підготовка нових гімназійних підручників вимагала вироблення й устійнення навчальної термінології. На той час частково була вироблена релігійна (катехизм о. Михайла Осадци) та граматична термінологія (опрацьована проф. Я. Головацьким на основі підручників граматики російської мови).

Перші шкільні підручники для всіх навчальних предметів нижчих класів академічної гімназії видало товариство «Просвіта» циклоstileвим методом. Згодом підготовкою й виданням підручників, удосконалених з точки зору методики й частково реформованого етимологічного правопису, зайнялося засноване в 1873 р. Літературно-видавниче товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Як правило, це були переклади з інших мов: підручник з математики й фізики Мочника в перекладі Е. Савицького; латинської граматики Самолевича, переробленої Р. Цеглинським; все-світньої історії Семковича в перекладі О. Барвінського; історії рідного краю польського автора А. Левицького в перекладі І. Матвіїва й інші.

З початком ХХ ст. активізується робота над створенням українських книжок для чоловічих середніх навчальних закладів. Шкільні підручники повинні були відповідати новим дидактичним вимогам та інструкціям: врахування індивідуальних, вікових особливостей дітей; чітка структура підручника споріднена зі змістом програми навчального матеріалу; розподіл за розділами; вироблення певної методи під час роботи з розділами; системність у поданні матеріалу з урахуванням пів року та календаря; доступність стилю; моралізація більшості розділів; подання імен людей, їх біографій, які своїм життям та працею є зразком і своїми гарними справами викликають бажання в учнів добре навчатися і вірити в силу науки, розвитку індустрії; ознайомлювати дітей з історією не тільки свого народу, але й з відомими особистостями інших народів [15, с. 81–85].

Першими самостійними й оригінальними підручниками стали книги з природознавства «батька галицького регіоналізму в науковій літературі» І. Верхратського. Авторами перших українських читанок були професор Львівської академічної гімназії І. Копач та А. Крушельницький. Латинські вправи для гімназистів уклали І. Копач та директор Коломийської гімназії Мостович. Виходять підручники з математики й фізики П. Огоновського, релігії – о. Л. Лужницького.

Суспільні зміни вимагали нових підручників. У міжвоєнну добу виникає потреба нових читанок, наповнених краєзнавчим матеріалом, побудованих з урахуванням кращих західноєвропейських традицій. У міжвоєнну добу україномовні підручники з географії видають О. Терлецький [31] та Ю. Полянський [26].

У гімназіях користувалися різними дидактичними методами: самостійна робота, взаємне навчання. З метою закріплення навчального матеріалу використовували повторення тем. Задля глибшого вивчення тогочасних дидактичних форм і методів проаналізуємо методику викладання окремих предметів у чоловічих середніх навчальних закладах.

Ухвалений 1893 року «Плян науки руської мови в галицьких гімназіях» визначав завдання української мови й читання «довести учеників до якнайбільшої вправи в поправнім уживанню її в слові і в письмі», познайомити їх з багатством рідної мови та її правилами; познайомити зі зразками народної творчості – «скарбницею найдосконаліших плодів народного Духа». Читання визначено важливим засобом навчання мови та вагомим виховним засобом, який повинен «розвивати ум, оживлювати уяву, облагороднювати серце, впливати на виплекане характеру й волі учеників» [18, с. 80].

У зв'язку з відсутністю програм з рідної мови вчителі користувалися навчальними програмами для вивчення німецької, польської мов, а професори гімназій укладали свої програми. В 1889 р. Крайова шкільна рада ухвалила «Навчальний план польської мови для гімназій», згідно з яким метою вивчення польської мови було виробити правильність і впевненість у користуванні усною й писемною мовами [24, с. 10]. Аналогічно стали формулювати мету вивчення української мови. За цим планом вивчення мови поділялося на два ступені: елементарний і систематичний. Перший ступінь реалізовувався в 1–2 класах і носив практичний характер. На другому – в 3–4 класах – учні розглядали винятки з вивчених ними граматичних правил. Цією програмою з 1889 р. користувалися впродовж п'яти років. 1893 року вийшла урядова програма з української мови для гімназій Східної Галичини.

Зміст класичної освіти на початку ХХ ст. не відповідав потребам економічного й культурного розвитку краю через те, що не переглядався впродовж десятиріч. Тому Й. Застирець, І. Копач, І. Юцишин та інші педагоги краю, усвідомлюючи необхідність реформи змісту класичної освіти, розробляють низку проектів програм для класичних гімназій та реальних шкіл, однак жоден із них не був затверджений польською

шкільною владою. Натомість уряд частково розширив програми предметів природничо-математичного циклу реальної школи, а 20 березня 1909 р. австрійський міністр затвердив новий «Нормальний план науки для гімназій» («Normallesplan des Gymnasiums»), який майже не відрізнявся від попереднього (1849), але з огляду на розвиток педагогічної науки за останніх десятиліть, зокрема дидактики, містив окремі зміни. Новим планом передбачалося відведення більше навчального часу (понад 62 % усіх годин) для «новочасних мов і краєвих бесід» [17, с. 14], тобто на вивчення латинської, грецької, німецької, української та польської мов. У плані зафіксовано поділ предметів на історично-філологічні (гуманітарні) та предмети математично-природописні, або реалістичні (на їх вивчення відводили всього 0,2 % всіх годин), а на релігію і філософію покладали завдання формування світогляду [17, с. 20]. Щодо викладання німецької мови, то документ виокремлював дві складові: 1) граматику, тобто вивчення мови; 2) історію літератури. На нижчому ступені (I–IV класи) нововведення обмежувалося переліком творів для вивчення в кожному класі. Щодо української мови, то, згідно з новим планом, внесено зміни щодо письмових завдань, розподілу вивчення літературних жанрів.

Низку змін у вивчення української мови в середніх навчальних закладах унесла нова навчальна програма з української мови для гімназій та реальних гімназій, затверджена 1913 р. [28, с. 263–267]. Метою вивчення української мови в класах нижчого ступеня (1–4) новим документом визначено вироблення навичок читання, мовлення, писання із засвоєнням відповідних граматичних відомостей; пізнання різних способів висловлення думок на основі вивчення найкращих літературних зразків [28, с. 263]. Навчання української мови поділяла на два центри: перший – 1–4 класи, в яких проводилося вивчення мови, її стилевих особливостей, розвиток зв'язного мовлення, та другий – V–VIII класи. Такий поділ навчання української мови на центри впливав із механічного поділу гімназії на нижчий (1–4) і вищий (5–8 класи) ступені. Тому програма від 1913 р. не могла бути застосованою в інших типах шкіл, оскільки так звані виділові школи (5–8 класи середньої школи, які відповідали 1–4 класам гімназії) мали інші завдання, ніж нижчий ступінь гімназії. З уведенням в дію нової програми постала необхідність створення підручників, які б містили твори, передбачені для домашнього опрацювання, для класів усіх ступенів.

Слід зазначити, що наявні предметні про-

грами не відповідали тогочасним дидактичним вимогам. Устрій шкільництва в Польщі, поширення ідеї єдиної школи вимагали їхнього ретельного перегляду й зміни. Тому зусиллями освітянських товариств підготовлено проект навчальних програм для народних і середніх шкіл, який було представлено Міністерству освіти й Львівській шкільній кураторії та опубліковано в педагогічно-методичному тримісячнику «Шлях виховання й навчання» [22]. 1935 р. ухвалено нову навчальну програму з української мови [27].

У найстаршій на західноукраїнських землях Львівській академічній гімназії після запровадження 1868 р. в галицьких гімназіях викладання польською мовою Сеймовою ухвалою від 31 травня 1873 р. було введено українською мовою усіх предметів у всіх класах. Зазначимо, що, хоча у XIX ст. домінували традиційні методи навчання, в низці публікацій автори обстоюють необхідність перегляду традиційних методів та методик викладання гімназійних предметів з урахуванням суспільних змін, нових методичних напрацювань. Однак такі статті були епізодичними, розрізненими, не подавали конкретних шляхів реформ дидактики, а обмежувалися констатацією фактів та декларованими постулатами.

Приблизно до 1890 р. у викладанні іноземних мов домінував граматики-перекладний (лексико-перекладний, текстуально-перекладний) метод, метою якого було навчання читання; дослівний переклад текстів, здебільшого художніх, на рідну мову; вивчення напам'ять граматичних правил, віршів, уривків з художніх творів; чітка каліграфія. Його недоліком було одночасне вивчення двох чи більше тем. Для пояснення граматичного правила використовували притаманні рідній мові приклади. При цьому приділялася увага новому граматичному матеріалу, який мав місце не при читанні оригінальних творів художньої літератури, а такому, який необхідно засвоїти. Слабкою стороною вищезазначеного методу була відсутність єдності форми та змісту. Здебільшого використовували зв'язані тексти хрестоматійного плану та оригінальні тексти художньої літератури, недоступні для сприйняття та розуміння учнями. Вивчення мов будувалося на основі отождоження граматики й логіки, недооцінювалося значення особливостей живих мов, насамперед їхнього фонетичного аспекту. Головним досягненням граматики-перекладного методу Б. Лабінська вважає окремі прийоми роботи з текстом (аналіз та переклад складних речень, пошук у тексті вивченого граматичного матеріалу, встановлення різноманітних аналогій з рідною мовою), які використовуються і сьогодні [20, с. 119].

У буковинських середніх школах англійську мову вивчали за підручником С. Дебле, німецьку – за підручником «Zweites Sprach – und Lesebuch für die katolischen Haupt und Stadtschulen». Б. Лабінська доводить, що їхній зміст загалом відповідав меті вивчення іноземної мови, подавав соціокультурну інформацію про країну, мова якої вивчається. Позитивним вважає використання автентичних джерел, циклічну організацію лексичного і граматичного матеріалу, формування навичок і вмій читання, письма, перекладу. До недоліків відносить відсутність уніфікованих вимог, що позбавляло підручники чіткості, доступності, прозорості, завершеності компонентів, відповідності навчального матеріалу віковим особливостям учнів, рівню їхньої мовної та мовленнєвої підготовки, реаліям життя [20, с. 126].

Прикладним спрямуванням відзначалося викладання логіки і пропедевтики філософії. «Небуденною появою у львівськiм шкiльництвi» стало викладання цих предметiв Стефаном Балеєм – українським і польським психологом, філософом. Випускник Тернопільської гімназії та Львівського університету працював у гімназіях Перемишля, Львова, Тернополя; студіювався у Німеччині, Франції, Австрії. Був членом існуючих і організатором нових філософських, психологічних і педагогічних державних і громадських структур: директором Інституту психології виховання Варшавського університету, керував Державним учительським інститутом, Педагогічним інститутом Союзу польських учителів, психологічним кабінетом та багатьма іншими фаховими установами. С. Балея було обрано членом Варшавського філософського товариства, Варшавського наукового товариства, головою педагогічної комісії Педагогічного наукового товариства, керівного органу Психологічного товариства ім. Ю. Йотейко. Вчений співпрацював з низкою фахових журналів.

До удосконалення методики викладання стенографії у школах багато спричинився Олександр Панейко. У Східній Європі найпоширенішими були системи стенографії на німецькій основі Ф. К. Габельсбергера (1789–1849). О. Панейко застосував її до української мови, видав перший підручник української стенографії. Долучився також до впровадження у 1922 р. нового правопису.

Традиційне проведення уроків праці доповнювалося організацією виставок учнівських робіт, що були надзвичайно популярними в чоловічих гімназіях. Так, 19 червня 1936 р. учні, вчителі, батьки, інші запрошені відвідали виставку ручних робіт учнів Перемишльської гім-

назії. На ній були представлені вироби з дерева – від іграшок до меблів, вироби з дроту, бляхи, скла. Цікаво, що всі учнівські роботи мали практичне застосування. Такими чином, навчання в гімназіях давало хлопцям не лише теоретичні знання, а й формувало в них практичні навички: «Тішилися родичі, що теперішня школа багато дає їх дітям, бо крім книжної науки дає їм можливість практичної науки, вчить зручності й промисловости».

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що середня ланка чоловічої освіти була добре організованою. Одним із недоліків середніх чоловічих освітніх закладів була відірваність від практичного життя, що призвело згодом до дефіциту фахівців практичних галузей. Під впливом ідей Ю. Кершенцтайнера до програм гімназійного навчання введено обов'язкові предмети ручних робіт, що сприяло переорієнтації гімназійної освіти на реалістичний напрям.

Надзвичайно популярною дидактично-виховною формою роботи з чоловічою учнівською молоддю були екскурсії, для проведення яких гуртувалися вчителі й учні різних національностей і конфесій. До середини ХІХ ст. екскурсії розглядали як прогулянки хлопців під керівництвом учителя для збору й колекціонування природного матеріалу, який згодом можна було використати в навчальній діяльності. Прогулянки були надзвичайно популярні в учнівському середовищі. Давні студенти навіть іменували себе «мандрівниками»: переходячи з одного місця в інше, водночас знайомилися з природою та місцевістю.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. навчальні екскурсії розмаїтого тематичного спрямування (природничі, історичні, археологічні, мистецтвознавчі, літературні, виробничі) набули поширення в чоловічих навчальних закладах. Біля витоків туристично-краєзнавчого руху в Західній Україні стояли професори І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Франко, М. Шашкевич. Вони організовували мандрівки й прогулянки чоловічої молоді, самі багато подорожували. До туристичних подорожей теренами Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття часто залучали місцевих мешканців, які добре знали гірські стежки. Упродовж 1883–1888 рр. учнівська й студентська молодь за співорганізації І. Франка провела шість мандрівок Галичиною й українськими Карпатами [25, с. 12]. Р. Заклинський, І. Крип'якевич, І. Франко, П. Франко, Ю. Целевич видають низку туристично-краєзнавчих статей та брошур.

В архівних документах міститься ряд фактів, які підтверджують широке використання

екскурсійного методу в навчально-виховному процесі чоловічих шкіл [8, арк. 3]. Так, під час екскурсії до Львова під керівництвом В. Шухевича та І. Крип'якевича учні Рогатинської гімназії відвідали музей Дідушицьких, картинну галерею, промисловий музей, друкарню, побували на Високому Замку, звідки оглянули Львів, відвідали кінотеатр тощо [29, с. 203]. Велике пізнавальне й виховне значення мали організовані гімназійними професорами екскурсії за кордон. Так, директор Станіславівської, згодом Львівської гімназій, знавець класичної філології й мистецтва Микола Сабат майже кожне літо організовував для юнаків поїздки в Грецію, Італію, Єгипет. «Наукову студійну подорож до Греції» організував також І. Кокорудз, описавши згодом пам'ятки грецької архітектури.

До популяризації мандрівок на початку ХХ ст. активно долучаються молодіжні товариства: українські «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Чорногора», «Луг», «Плай», «Сянова чайка», польське товариство «Татранське» з багатьма філіями. Основним завданням туристично-краєзнавчої діяльності стає популяризація засобами екскурсій та мандрівок пам'яток місцевої природи, архітектури, культури та їх збереження. Освітньо-виховну роль екскурсій педагоги вбачали у плеканні любові до мандрівок, прищепленні прагнення вивчати свій край. Таким чином, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. екскурсії стають дієвим засобом навчання й виховання чоловічої молоді, удосконалюються й доповнюють навчально-виховний процес і в міжвоєнну добу, знайомлячи учнів із новинками у галузі науки й техніки. Так, 6–9 жовтня 1936 р. 36 учнів Перемишльської гімназії під опікою директора С. Шаха та проф. Й. П'єнтки побували на екскурсії у Варшаві, відвідали краєву виставку металургійного й електричного промислу [10, с. 24].

Польська влада не прагнула радикально змінювати систему середньої освіти. Окремі корективи було внесено лише в навчальний план. Однак загальна шкільна рада все-таки намагалася своїм розпорядженням від серпня 1919 р. пристосувати старі навчальні програм до нових умов. Помітно збільшувалася кількість годин викладання польської мови за рахунок класичних мов з метою зменшення впливу класичної літератури на польську культуру. Обмежувалася кількість годин на вивчення німецької мови, яка втратила своє значення. Незважаючи на тиск з боку польської шляхти, румунського дворянства, угорських і чеських шовіністів, у педагогічну практику західноукраїнських шкіл активно впроваджуються ідеї гуманної педагогіки.

У 1920–21 н.р. запроваджено нову міністерську програму, яка спрямовувалася на загальну перебудову методів викладання. Це мало бути здійснено впродовж трьох років. Були передбачені й окремі зміни в програмах для 2–3 класів залежно від типології гімназій.

Учителі не обмежувалися викладацькою діяльністю. Вони брали участь у діяльності культурно-освітніх товариств, у просвітницькій роботі й заохочували до цього учнів. Прогресивні педагоги вважали, що лише на рідних основах можна виховати національно свідому генерацію, тому велику увагу приділяли плеканню й відновленню народних звичаїв, традицій, обрядів. Вивчення джерел засвідчило, що продовж усього досліджуваного періоду вчителі й учні активно долучалися до збору й збереження народної творчості. Так, у 1821 і 1741 рр. два рукописні пісенники уклав «співець гажинський» Іван Ріпа (1746–1851), сільський дяк і учитель [7, с. 14]. Хлопців залучали до вивчення історії рідного краю, створення музеїв, збирання творів усної народної словесності. Великого значення вивченню народної творчості в школах надавали М. Пушкар, В. Гнатюк, вважаючи її засобом пізнання історії свого народу, його духовності. Останній зауважував, що незвичайне багатство мови, поетичних образів, символів, порівнянь мають значний вплив на формування особистості. Відомий етнограф висловлював занепокоєння з приводу того, що вивчення народної словесності у школах занедбано, немає єдиного підходу до її викладання, а також відповідної навчальної літератури [6]. Тому вчений залучав освітян до активної етнографічної праці. У зборі фольклорно-етнографічних матеріалів йому допомагали народні вчителі Л. Гарматій, Б. Заклинський, О. Іванчук, А. Онищук. Відповідно до розроблених В. Гнатюком фольклорно-етнографічних програм вони надсилали йому зібрані казки, легенди, пісні, колядки і щедрівки, перекази, матеріали про родинні звичаї та обряди. Учитель Лука Гарматій на українській сільськогосподарській виставці в Коломиї експонував збірку гуцульських виробів і отримав за неї золоту медаль [5, с. 73].

Чоловічі навчальні заклади зосереджували в собі основний український науковий потенціал, що позитивно впливало на розповсюдження наукових ідей та виховання юнаків. Чоловічі гімназії завдяки чіткій організації дидактичного процесу давали юнацтву добру освіту, можливість продовжити навчання в університетах. У гімназіях виховувалися цілі покоління української, польської, єврейської еліти. Багато здібних юнаків ще під час навчання у гімназіях займали-

ся репетиторством, друкували на шпальтах часописів свої перші твори. Наприклад, Володимир Левицький, майбутній провідний математик Західної України, ще учнем Тернопільської польської гімназії (1886 р.) почав заробляти на свої потреби репетиторством. Завдяки цьому вони з братом Юліаном створили для себе непогану хіміко-фізичну лабораторію. Прекрасний фізик, на той час декан філософського факультету Львівського університету проф. І. Закржевські, попри свою відому загаломі нелюбов до українців, все ж пропонував молодому В. Левицькому з огляду на його велику обдарованість університетську асистентуру з фізики (мало не унікальне для Львівського університету явище). О. Маковей, навчаючись у Львівському університеті, займався репетиторством, журналістською діяльністю, перекладав урядові документи у магістраті [23, с. 11].

Таким чином, особливостями організації навчального процесу в чоловічих середніх навчальних закладах виступали спільність навчальних планів і програм чоловічих і жіночих закладів освіти; наявність обов'язкових і необов'язкових предметів; домінуючий гуманітарний характер навчальних планів; домінування польської (в Галичині), угорської (на Закарпатті) та німецької (в Північній Буковині) мов викладання.

Перспективами наступних наукових розвідок вважаємо вивчення особливостей навчально-виховного процесу в окремих чоловічих навчальних закладах; компаративний аспект чоловічої і жіночої освіти; вивчення й порівняння стану чоловічої освіти в різних регіонах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / підбір, упорядкув. та редакція текстів і фотоматеріалів Надії Волинець. – Бережани-Тернопіль : ДЖУРА, 2007. – 1028 с.
2. Біленький Я. Шкільні підручники для середніх шкіл / Ярослав Біленький // Ювілейний науковий збірник до двадцятип'ятиліття товариства «Учительська громада». – Львів : Учительська громада, 1935. – С. 140–153.
3. Венелин Ю. О воспитании юношества / Ю. Венелин // Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин : у 2-х т. / під заг. ред. І. М. Дзюби. – К. : Криниця, 2004. – С. 588–593.
4. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України. Ф. 48 «Заклинські». Од. зб. 150-в / п. 24. Заклинський Ростислав Романович. Як представляє собі Тарас Шевченко будуччину України? Рукопис, 1908, 8 арк. + 1 арк. обл.
5. Гнатюк В. Лука Гарматій і його спогади про М. Коцюбинського / Володимир Гнатюк // Учитель. Т. 1. – Львів, 1925. – С. 66–81.
6. Гнатюк В. Русини в Станіславській гімназії / Володимир Гнатюк // Літературно-науковий вісник. – Т. 15. – Львів, 1901. – С. 40.
7. Гомоннай В. В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.) / В. В. Гомоннай. – Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1992. – 292 с. – (Закарпат. вид-ня Педтовариства України).
8. Державний архів Чернівецької області. Ф. 15 Префектура Черновицького уезда г. Черновцы. Оп. 1. Спр. 12781. Копія отношения Министерства образования и культов про создание комиссии по проведению и организации туристических экскурсий, 1930, 5 арк.
9. Звідомлення виділу «Кружка родичів» при державній гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1934–35. – Львів : З друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1935. – 76 с.
10. Звідомлення виділу «Кружка родичів» при державній гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1936–37. – Перемишль : З друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1937. – 164 с.
11. Звідомлення виділу «Кружка родичів» при державній гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935–36 з альманахом. – Перемишль : З друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1936. – 240 с.
12. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912–1913. – Львів, 1913. – 120 с.
13. Звѣдомленія державної реальної гімназії въ Бергсасѣ на 1919–20 учебный годъ / зладивъ Андрыѣ Алиськевичъ, доч. Директоръ гимназійы. – Ужгородъ : Книгопечатня акціонерного товариства «Унію», 1920. – 20 с.
14. IV. Звіт дирекції ц.к. Гімназії Франца Йосифа I в Тернополі за рік шкільний 1908/09. – Тернопіль, 1909. – 35 с.
15. Іванчук О. Дещо про шкільні підручники / Олекса Іванчук // Учитель. – Львів, 1906. – Ч. 1. – С. 8–10, Ч. 6. – С. 80–84.
16. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк : Видавничка кооператива «Червона калина», 1976. – 724 с.

17. Копач І. Новий австрійський «Нормальний плян науки для гімназій» / І. Копач // Наша школа. – 1909. – Кн. I-II. – С. 14–32.
18. Крушельницький А. Українські підручники в середніх школах у Галичині / А. Крушельницький // Наша школа. – 1909. – Ч. 3. – С. 78–90; Ч. 4. – С. 79–81.
19. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918) / І. Курляк. – Львів, 1997. – 222 с.
20. Лабінська Б. І. Структура і зміст західно-українських підручників з іноземних мов 1918–1930 років / Б. І. Лабінська // Наукові записки. Серія: Педагогічні та історичні науки: збірник наукових статей / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 85. – С. 116–127.
21. Лукіянович Д. До історії Рогатинської гімназії / Д. Лукіянович // Діло. – 1934. – 4 жовтня. – С. 4.
22. Наукові програми в народніх школах третього степеня для дітей української національності // Шлях виховання й навчання. – 1934. – Ч. 1. – С. 1–31.
23. Письменник, публіцист, перекладач: методично-бібліографічні матеріали до 145-річчя від дня народження Осипа Маковея / відп. за випуск Г. Пухальська. – Чернівці: КБУ «ЦБС м. Чернівців», 2012. – 22 с.
24. План науки руской мовы въ гімназіяхъ // Учитель. – 1890. – Ч. 7. – С. 10.
25. Подорожі в українські Карпати : збірник / упорядкув. і вступна стаття М. А. Вальо. – Львів : Каменяр, 1993. – 279 с.
26. Полянський Ю. Позаєвропейські краї та моря : підручник географії для III класи середніх загальноосвітніх шкіл. – Львів : Państwowe wydawnictwo książek szkolnych we Lwowie, 1938. – 215 с.
27. Програма навчання української мови в новій гімназії та методичні уваги. – Львів : Накладом кооперативи «Рідна школа», 1935. – 32 с.
28. Розпорядок ц. к. Краєвої Ради Шкільної в справі пляну науки української мови, як викладової, в гімназіях і реальних гімназіях // Наша школа. – 1913. – С. 263–267.
29. Серкіз Я. Іван Крип'якевич і Рогатинська приватна гімназія / Я. Серкіз // Рогатинська земля: історія та сучасність: матеріали першої наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 203–204.
30. Спишул М. Потреба особної науки наглядної / М Спишул // Bukowiner schule. – 1906. – № 4. – S. 214–217.
31. Терлецький О. Елементарна географія / Омелян Терлецький. – Львів : Рідна школа, 1926. – 80 с.
32. Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich / zestawil H. Kopia. – Lwów, 1900. – 213 s.